

СПЕЦИФІКА ХУДОЖНЬОГО ВІДОБРАЖЕННЯ КОНЦЕПТОСФЕРИ «МАЛА ВІТЧИЗНА» В РОМАНІ «ОКСАНА» ВЛОДЗИМЕЖА ОДОЄВСЬКОГО

Мар'яна Ємельянова

докторантка Школи Докторської Університету Яна Длугоша в Ченстохові
(Ченстохова, Польща)

e-mail: emelyanova.maryana@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7054-3252

У статті досліджено місце понять «концепт» та «концептосфера» в літературознавчій науці, встановлено взаємозв'язки концепту, концептосфери та системи художніх образів твору. Як зауважено, пограничні землі в будь-якій країні завжди вирізняються більшою суспільно-політичною напругою, ніж інші її території. Саме на пограниччі активніше та гостріше проявляються етнічні конфлікти, більш чутливо сприймаються події в країні та світі. Українсько-польське пограниччя являє собою місце взаємодії міжнародних інтересів, вирішення суперечок та зародження нових, досконаліших та прогресивніших поглядів на українсько-польські стосунки. Усі ці особливості життя українсько-польського пограниччя відображають у творах письменники, життя яких пов'язане з цими територіями. Концептосфера творів цих письменників вирізняється своєрідністю та оригінальністю. У дослідженні проаналізовано концептосферу «мала вітчизна» в романі «Оксана» письменника українсько-польського пограниччя Владзимежа Одоєвського, визначено психологічні складники авторської інтерпретації цієї концептосфери, порівняно її елементи, властиві польському та українському світоглядам, що втілюють два головні герої, проаналізовано підсвідому складову концептосфери «мала вітчизна», потенціал її впливу на дії та почуття людини, її гнучкість і роль у самоусвідомленні людини.

Ключові слова: концепт; концептосфера; художній образ; роман; образ головного героя; світогляд.

Yemelianova Marianna. Specificity of artistic reflection the conceptual sphere «Smaller Homeland» in the novel «Oksana» by Wlodzimierz Odojewski.

The article explores the place of «concept» and «conceptual sphere» in literary science and it explores the already established interrelation of concept, conceptual sphere and systems of artistic images of a literary work.

As noted in the study, the conceptual worldview is reflected in the opinions of scientists which are drawn to two contradictory statements. The first statement is the notion that the conceptual worldview is one and the same for all the humanity while the linguistic worldview is seen as a reflection of a single conceptual sphere; there are only invariants of its linguistic representation in different cultures. The second statement states that there are different conceptual worldviews among different peoples, which are represented accordingly by different linguistic worldviews. In modern scientific research, the term «conceptual sphere» has recently been used alongside with the term «conceptual worldview».

Border lands in any country are always characterized by greater social and political tensions than other parts of the territory. It is at the border where ethnic conflicts are more and more active, and events in the country and in the world seem to cause more sensitive feelings. The Ukrainian-Polish border is a place of interaction of international interests, settlement of disputes and the emergence of new, more advanced and progressive views on Ukrainian-Polish relations. All these features of the life of the Ukrainian-Polish border are reflected in the works of writers

whose lives are connected with these territories. The conceptual sphere of these writers' works is distinctive and original.

This study analyzes the concept of «smaller homeland» in the novel «Oksana» of the writer of the Ukrainian-Polish border Włodzimierz Odojewski; it determines the psychological components of the author's interpretation of this conceptual sphere, compares its elements inherent in the Polish and Ukrainian worldviews that embody the two main characters. The work analyzes the subconscious component of the concept of «smaller homeland», the potential of its influence on human actions and feelings, its flexibility and its role in human self-awareness.

As a result of the research, the role of the conceptual sphere «smaller homeland» was established in the psychological portraits of the main characters of the novel – Oksana and Kamil. The influence of the artistic realization of this conceptual sphere on the content and problems of the novel is being analyzed.

Keywords: *concept; conceptual sphere; artistic image; novel; the main character's image; worldview.*

У сучасному мовознавстві актуальним напрямом досліджень є вивчення окремих концептів як ментальних одиниць, своєрідних атомів людського знання. Концептуальна картина світу як сукупність усіх концептів певної колективної свідомості цікавила багатьох вітчизняних (Н. Мех, Ю. Степанов, А. Вежбицька, В. Кононенко, О. Шмельов, Й. Стернін, І. Голубовська, О. Кубрякова та ін.) та зарубіжних (Жан Бодріяр, Майкл Талбот та ін.) учених.

У сучасному літературознавстві активізуються дослідження творів на межі різних наук – дослідження з паралелями у сферах точних наук чи психоаналізу. У контексті таких тенденцій **актуальними** стають дослідження літератури з використанням лінгвістичних понять. Зауважимо, що мовознавчі поняття при цьому трансформуються і для потреб саме літературознавчих праць набувають нових значень. У нашій статті проаналізуємо своєрідність вираження концептосфери «мала вітчизна» в романі «Оксана» Влодзимежа Одоєвського, послуговуючись поняттями «концепт» і «концептосфера» в контексті літературознавчому, відповідно трансформованими.

Об'єктом дослідження є концептосфера «мала вітчизна» в романі «Оксана» Влодзимежа Одоєвського, а предметом – її художнє відображення.

Мета дослідження – дослідити особливості використання в літературознавстві понять «концепт» та «концептосфера», проаналізувати специфіку художнього відображення концептосфери «мала вітчизна» в романі «Оксана» Влодзимежа Одоєвського.

Думки вчених про концептуальну картину світу тягнуть до двох протилежних тверджень. Першим є думка, що концептуальна картина світу єдина для всього людства, і мовні картини світу як відображення єдиної концептуальної – лише інваріанти її мовної репрезентації в різних культурах. Друге твердження констатує наявність у різних народів різних концептуальних картин світу, які, відповідно, репрезентуються різними мовними картинами світу. У сучасних наукових дослідженнях останнім часом поряд із терміном «концептуальна картина світу» послуговуються терміном «концептосфера». У працях молодих науковців цей термін ужито як синонім до терміна «концепт», але ми погоджуємося з думкою Д. Лихачова, що «концептосферою є сукупність концептів, що належить спільному ментальному простору носіїв певної мови» [Лихачев 1993]. При цьому концептосфера, на нашу думку, не тотожна концептуальній картині світу, але є її складовою. Об'єднуючи в собі кілька концептів, концептосфера є поняттям ширшим, ніж концепт.

У сучасному літературознавстві поняття «концепт» вивчають у контексті концептуальної структури художнього тексту та картини світу письменника. Картина світу кожного письменника формується шляхом словесної та образної реалізації авторської системи концептів.

У художніх текстах автор утілює свій світогляд та життєві цінності, тому дослідження цих текстів дає змогу літературознавцям проаналізувати визначальні акценти творчості письменника, з якими безпосередньо співвідносяться концепти. Сукупність таких акцентів, своєю чергою, називається концептосферою.

У тексті художнього твору концепт реалізується через систему художніх образів, до того ж цей процес дещо відрізняється від лінгвальної репрезентації концепту в мові загалом. Художні образи спрямовані не стільки на репрезентацію певного концепту, скільки на досягнення певного ідеалу, певної істини, що складаються із загальнолюдських концептів. Як зазначила Н. Арутюнова, «художня думка не відштовхується від образу, а цілеспрямовано тяжіє до нього» [Арутюнова 1999, с. 16].

На відміну від Н. Арутюнової, С. Аскольдов-Алексеев розрізняє художній концепт і образ: «Художній концепт не є образом, або якщо і вміщує його, то випадково і частково. Концепт беззаперечно тяжіє саме до потенційних образів. В ньому “родове” є органічною єдністю можливих образних форм. Така органічна єдність визначається основною семантикою художніх слів (образів)» [Аскольдов-Алексеев 1997, с. 275].

У будь-якому творі автор відображає індивідуальний спосіб сприйняття та розуміння світу, свою специфіку концептуального сприйняття дійсності. Ці особливості авторських знань про світ репрезентовані в тексті у формі художніх образів. Художній текст є відкритою системою, однією зі складових герменевтичного трикутника «читач – текст – автор». Процес концептуалізації в художньому тексті складніший, ніж у текстах інших типів, тому що загальнолюдські поняття автор поєднує з поняттями індивідуального сприйняття дійсності, тобто в процесі концептуалізації письменник намагається створити свою, унікальну картину світу, в якій обов'язково мають бути універсальні поняття (бо тільки так ця картина світу зацікавить читачів) і поняття індивідуального світогляду.

Отже, в концептуальній картині письменника, крім індивідуальних концептів, завжди будуть присутні певні універсальні елементи, спільні для всіх культур та епох, що гарантують для художнього твору потенціал впливу на думки і почуття читачів, тобто допомагають тексту повноцінно функціонувати в герменевтичному трикутнику. Універсальні концепти є своєрідними каталізаторами уваги та підсвідомості людини, незважаючи на те, що вони є максимально загальною, нейтральною формою, яка вимагає наповнення. Кожен письменник наповнює цю форму, надаючи загальним істинам неповторного індивідуального забарвлення. Так відбувалося і з художніми творами, написаними письменниками українсько-польського пограниччя. Універсальні концепти набувають у цих творах особливого, індивідуального звучання, тому що світогляд письменників пограниччя формувався під впливом двох культур і двох мов.

Пограничні землі в будь-якій країні завжди вирізняються більшою суспільно-політичною напругою, ніж інші частини території. Саме на пограниччі активніше та гостріше проявляються етнічні конфлікти, більш чутливо сприймаються події в країні та світі. Українсько-польське пограниччя

являє собою місце взаємодії міжнародних інтересів, вирішення суперечок та зародження нових, досконаліших і прогресивніших поглядів на українсько-польські стосунки. Усі ці особливості українсько-польського пограниччя відображають у творах письменники, життя яких пов'язане з цими територіями. Концептосфера таких творів вирізняється своєрідністю та оригінальністю.

Актуальною та активно досліджуваною в останні десятиріччя проблемою лінгвістики є вивчення художніх особливостей спадщини письменників українсько-польського пограниччя. Творчість письменників українсько-польського пограниччя в Україні вивчали переважно в літературознавчому руслі, хоч останнім часом прослідковується активізація дослідження мови творів окремих письменників. Наприклад, 2015 року захистила докторську дисертацію «Українсько-польський лінгвокультурний діалог у творах Л. Е. Венглінського» Н. Совтис (Київ, 2015).

В українській науці кінця ХХ – початку ХХІ століття активно розвивається літературознавчий напрям дисертаційних досліджень, присвячених вивченню художніх творів письменників українсько-польського пограниччя: докторські дисертації «Польськомовна українська поезія кінця ХV – початку ХVІІІ ст.» Р. Радишевського (Київ, 1996), «Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму: еволюція, проблематика, поетика» В. Єршова (Київ, 2010), «Художні етнокультурні моделі літератури польсько-українського пограниччя ХХ століття» О. Сухомлинова (Київ, 2013), кандидатські дисертації «Польська повоєнна проза пограниччя: ідентичність, часопростір, катастрофізм» Т. Довжок (Київ, 2008), «Візія України в польській еміграційній літературі (на прикладі творчості Єжи Стемповського та Юзефа Лободовського)» О. Вознюк (Київ, 2010) та інші.

Українсько-польське пограниччя цікавить не лише літературознавців. Цей суспільно-культурний феномен вивчають у науці в різних аспектах. Досліджень українсько-польського пограниччя історичного, соціологічного та політичного спрямування в Україні досить багато: докторська дисертація «Українсько-польська війна 1918–1919 рр.» М. Литвин (Київ 1999), кандидатські дисертації «Українці в Польщі: проблема збереження етнонаціональної ідентичності як чинник українсько-польських відносин» В. Кирилича (Київ, 2001), «Міжнародно-політичні основи функціонування українсько-польського державного кордону» Н. Папіш (Чернівці, 2014), «Публіцистичний дискурс журналу “Культура” (1947–2000) у контексті українсько-польського порозуміння» Т. Пасової (Київ, 2014), «Етнокультурні аспекти українсько-польських відносин у міжвоєнний період (1921–1939 рр.)» В. Загоруйко (Київ, 2009) та ін. Усебічний аналіз специфіки українсько-польського пограниччя вченими різних галузей розширює та поглиблює літературознавчі дослідження в цій галузі, дозволяє встановлювати інтердисциплінарні зв'язки та паралелі.

У художніх творах українсько-польського пограниччя ХХ століття виразно прослідковується спільна концептосфера, характерна для творів саме пограничних територій – концептосфера «мала вітчизна». Звернення до цієї концептосфери властиве не лише письменникам українсько-польського пограниччя, а й письменникам будь-яких пограничних територій. Адже автори, які проживають на таких територіях, зазвичай ототожнюють себе з обома країнами, але це ототожнення завжди складне, пов'язане з багатьма трагічними сторінками в історії обох країн, з певними особистими моментами. «Мала

вітчизна» як місцевість, найближча для людини, для письменника, є найглибшим духовним символом – Батьківщини, рідної домівки, захисту.

Для письменників українсько-польського пограниччя характерно в центр своєї художньої картини світу ставити «малу вітчизну» – місто чи село, де вони народилися, ліс чи річку, біля яких проводили час у дитинстві. На пограниччі поняття етнічної самоідентифікації, належності до певної країни часто буває досить суперечливим. Якщо письменник, поляк за походженням, народився та жив, наприклад, на початку ХХ століття у Львівській області, то як він сприймає свою «малу вітчизну» – як «Польщу, яка стала Україною»? Чи як «Україну, яка була колись Польщею»? По суті, різниця є, але не така принципова, як здається на перший погляд. Принциповим є те, що образ «малої вітчизни», який формується в концептосфері «мала вітчизна», у художніх творах письменників українсько-польського пограниччя має виразні позитивні конотації любові, найважливішої цінності та навіть сенсу буття.

Про цей факт слушно зауважує С. Ульяш, який наголошує, що суспільство, сформоване в умовах пограниччя, є носієм низки універсальних цінностей. Серед найголовніших дослідник називає цінність «малої», або «приватної» (особистої), вітчизни. Такими вітчизнами для письменників були Полісся, Волинь, Гуцульщина, Україна, Галичина. Людина, особистість сумує не за державою, а за «органічною» та «близькою серцю» вітчизною. Усвідомлення «приватної» вітчизни сприяє поглибленню значення загальнонаціональних цінностей [Uliasz 1994, с. 51–53].

Отже, констатуємо, що письменники українсько-польського пограниччя у своїх творах тісно пов'язують концептосфери «мала вітчизна» та «Батьківщина», до того ж цей зв'язок реалізується від конкретного до загального, від деталей до цілого. Аналіз емпіричної бази дозволяє констатувати, що за останні 30 років в Україні проведено велику кількість наукових досліджень українсько-польського пограниччя у сферах літературознавства, політики, історії та соціології. Наукові дослідження концептів і концептосфери творів письменників українсько-польського пограниччя ХХ століття в українському літературознавстві вимагають поглиблення та докладнішого аналізу.

Творчість В. Одоєвського була об'єктом наукових студій, серед яких ключовими, що дозволяють правильно інтерпретувати тексти письменника, є дослідження «Україна у творчості Влодзімежа Одоєвського» Е. Дутки [Dutka 2000], «Одоєвський і романтики: проект літературних інтерпретацій» А. Фаб'яновського [Fabianowski 1999], «Подільський цикл Влодзімежа Одоєвського: постаті, краєвиди, простори пам'яті» Е. Щепковської [Szczepkowska 2002]. Серед цих наукових праць роману «Оксана», на жаль, приділено мало уваги.

Роман «Оксана» Влодзімежа Одоєвського – твір не історичний. Але це не просто любовний роман. Цей твір існує в багатовимірному контекстуальному полі. Читаючи «Оксану», прослідковуємо історичні паралелі, а також цікаву авторську інтерпретацію міфу про Алкесту. На жаль, спочатку не всі критики сприймали цей твір у всіх його контекстах. На нерозумінні головного і читачами, й дослідниками наголошував сам автор. М. Рабізо-Бірек слушно зауважила: «Зазвичай критика аналізувала, чи В. Одоєвський написав любовний роман і наскільки цей роман є літературою високого порядку. Не побачила також глибоких зв'язків з старогрецьким міфом. Це, мабуть, означає, що класична література у нас “зійшла напис”».

Навіть серед університетських професорів, які на рецензіях додатково заробляють до пенсії, та професорських дочок, які корпаються у критиці. Також, мабуть, погіршилися знання класичної літератури. Але що вдієш, хто сьогодні читає Еврипіда?» [цит. за: Ostaszewski 2000, с. 164].

Це твір про страждання хворого чоловіка-поляка, його несподіване кохання до молодої українки, кохання, яке рятує йому життя. І в цьому моменті можемо прослідкувати ще один інтертекстуальний зв'язок. Е. Дутка називає Кароля та Оксану «сучасними Ромео і Джулією», бо вони, попри те, що належали до двох розділених історією народів, щиро покохали одне одного [Dutka 2000, с. 87].

Роман «Оксана» пропонує читачеві незаангажовану, політично нейтральну, але глибоко емоційну та індивідуальну інтерпретацію концептосфери «мала вітчизна». У романі про біль та кохання образи «малої батьківщини» перебувають на другому плані. Вони становлять певний фундамент оповіді, оскільки душевні страждання героїв пов'язані з історією відносин Польщі та України, а кохання їх від самого початку було притягуванням протилежностей: *Nie wiem czego jeszcze prócz wysłuchania oczekiwałaś? <...> Chyba niczego więcej. Tak bardzo tylko chciałam opowiedzieć to człowiekowi, z tamtych okolic. Z przeciwnej strony barykady. Myśląc może, że mi to przyniesie jakąś ulgę. Że potem już nie będę musiała tego w sobie dźwigać* [Odojewski 1999, с. 208].

Головний герой роману Кароль має страшні напади болю, його думки та марення не завжди вкладаються в закони логіки та здоровий глузд. Проте вони розкривають підсвідомість головного героя, його прагнення та мрії, його найтонші душевні переживання, його комплекси та страхи. Аналіз художнього втілення концептосфери «мала вітчизна» в образі Кароля дозволяє виокремити два рівні, з якими пов'язані різні способи сприйняття героєм своєї країни та країни-сусідки – України.

Кароль – учений, він досліджував багато історичних фактів, викладав в університеті. Наслідком глибоких знань є перший рівень його сприйняття «малої вітчизни», пов'язаний з історією обох країн, ще й на додаток – із трагічними сторінками історії Радянського Союзу: *Sowiecka okupacja przeorala tę ziemię krwawo wzdłuż i wszcz. Pewnie co dziesiąty mieszkaniec tych stron przepadł w deportacjach albo w tych niezliczonych pod lasami dolach ...* [Odojewski 1999, с. 71].

Під час подорожі Італією головний герой порівнює долю цієї країни з долею своєї малої вітчизни, де зійшлися інтереси двох країн та переплелися у складному хитросплетінні: *Bo dzisiaj dostrzega się tylko cywilizacyjne zdobycze, jakie ze sobą Rzym niosł, wyższą organizację społeczną, prawo, kulturę. A przecież dla tamtych podbijanych ludów było to wydziedziczenie z ich własnej kultury, krew, wiele krwi, rabunek, cierpienie, ponizenie, zniewolenie i znowu krew* [Odojewski 1999, с. 311].

Якщо перший рівень реалізації концептосфери «мала вітчизна» в образі Кароля пов'язаний зі знаннями і має чітку логічну структуру, то другий рівень – це рівень власне емоційний. До цього рівня належать художні втілення образу Польщі. Але це не образ Польщі – великої Вітчизни. Ні, це образ глибоко індивідуальний, який є швидше сукупністю різних деталей, вражень, асоціацій. Він складніший, невпорядкований, тому що відображає Каролеве ототожнення з вітчизною на рівні всіх органів сприйняття – слуху, зору, а найчастіше в думках Кароля на рівні літературних творів, може, не завжди

польських письменників, але для автора пов'язаних з його минулим, дитячими роками та спогадами про рідну країну: *A była tam «Czułość» Norwida, w której wdowiec na długiej pleciance z włosów blond zwyk nosić swój zegarek srebrny, i Dorothea z obrazu w Beauvais ... i Mandelstamowska «Cyganka» śpiewana przez Ewę Demarczyk ... i dziecięce postacie z obrazów Wespińskiego, ... i szabla z 1863 roku z wygrawerowanym napisem «Bóg, Honor i Ojczyzna»* [Odojewski 1999, с. 14–15].

У мареннях Кароля майже постійно з'являється образ колишньої дружини. Хоч ця жінка давно померла, та головний герой постійно відчуває провину перед нею та сум. Для Кароля колишня дружина асоціюється з його малою вітчизною одразу на двох рівнях. На рівні загальнолюдському, історичному доля дружини головного героя символізує долю багатьох поляків ХХ століття: *Dzieciństwo, młodość. Jej tam, na azjatyckim Wschodzie, gdzie jej rodzinę jeszcze wczesną jesienią 39 roku spod Trembowli pod Ural wywieźli, potem w Kazachstanie, jego zaś w kraju właśnie tam na Kresach do samego końca wojny. Ta przeszłość ... u nie wciąż jawiąca się w pamięci ropiejącą raną, rozdrapywana później z zapiekłą zaciekłością, gdy tymczasem u niegowprawdzie nigdy nie zapomniana i źródło wielu rozgoryczeń ...* [Odojewski 1999, с. 60].

А на рівні особистому дружина для нього уособлює все польське єство, поєднання з нею він розглядає як поєднання з рідним краєм: *A może chodziło tu o jeszcze coś innego ..? Bo należał do tego dziwaczного, z wolna wymierającego pokolenia, dla którego coś takiego jak własny kraj znaczyło niezmiernie wiele. I może był choryz tęsknoty za nim? I połączenie z kobietą, rtorą była jego żoną, odczuwał jako połączenie z rodzinnym domem, z tamtym właśnie krajem? Z wszystkim, w czym wyrósł, z czym się zrosł, co stanowiło to najodpowiedniejsze powietrze dla jego płuc?* [Odojewski 1999, с. 60–61].

Коли головний герой знайомиться з українкою Оксаною, відбувається зіткнення, а потім взаємопроникнення концептосфер «мала вітчизна» людей двох націй – українки і поляка. Що важливо – вони обоє емігранти. Кароль живе в Монако. Оксана – в Америці. Це представники нації, які на певний час абстрагувалися, відірвалися від своєї країни. І, може, тому образ «малої вітчизни» для цих людей сповнений такої краси, ностальгії, такий хвилюючий і близький.

Отже, концептосфера «мала вітчизна» в романі «Оксана» Влодзимежа Одоєвського не є смисловим центром твору, але належить до основних його акцентів. У центрі концептосфери стоять концепти Кароля, його дворівневе сприйняття своєї «малої вітчизни» – як історично сформованого краю та як живої дійсності, що сприймається всіма органами чуттів. Концептосфера Кароля також поєднується з концептосферою Оксани, і цим створюється унікальна специфіка художнього відображення концептосфери «мала вітчизна».

ЛІТЕРАТУРА

Арутюнова, Н. Д. (1999). *Язык и мир человека*. 2-е изд., испр. Москва, I–XV, 896 с.

Аскольдов-Алексеев, С. А. (1997). Концепт и слово. [В:] *Русская словесность: от теории словесности к структуре текста: антология*. Москва, с. 267–268.

Лихачев, Д. С. (1993). Концептосфера русского языка [Электронный ресурс]. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/lihach/koncept.pdf.

Dutka, E. (2000). *Ukraina w twórczości Włodzimierza Odojewskiego i Włodzimierza Paźniewskiego*. Katowice, 146 s.

Fabianowski, A. (1999). *Konwicky, Odojewski i romantycy: projekt interpretacji intertekstualnych*. Kraków, 285 s.

Odojewski, W. (1999). *Oksana*. Warszawa, 568 s.

Ostaszewski, R. (2000). Dwadzieścia lat jak cmentarzysko [Z Włodzimierzem Odojewskim rozmawia Robert Ostaszewski]. [W:] *Dekada Literacka*, № 6–8, s. 164–166.

Szczepkowska, E. (2002). *Cykl podolski Włodzimierza Odojewskiego: postacie, krajobrazy, obszary pamięci*. Warszawa, 184 s.

Uliasz, S. (1994). *Literatura Kresów – kresy literatury: fenomen Kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego*. Rzeszów, 245 s.

Подано до редакції 12.10.2019 року

Прийнято до друку 07.11.2019 року